

Картина Любові Панченко, української художниці, яка померла 30 квітня 2022 р. у віці 85 років після місячного голоду в місті Буча

«Справдешні чудовиська Марії Примаченко»

**Персональна виставка
картин Марії Примаченко
в Національному музеї Тараса Шевченка
(до 25-річчя з дня смерті)**

Олеся Пономаренко
ст. наук. співроб.
Національного музею
Тараса Шевченка,
м. Київ

Від 4 до 27 лютого 2022 року в Національному музеї Тараса Шевченка (НМТШ) повинна була експонуватися виставка «Справдешні чудовиська Марії Примаченко». Однак ці творчі плани музею раптово перервала війна – повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. Останнім днем, коли всі бажаючі могли відвідати виставку і вдовольнитися оригіналами української народної художниці, стало 23 лютого.

Марія Оксентіївна Примаченко народилася у селі Болотня Іванківського району на Київщині у січні 1909 р. Дослідники її творчості називають різні дати народження, але найприйнятнішою вважається 12 січня (30 грудня 1908 р. за ст. стилем) 1909 р. За родинними переказами, майбутня художниця народилася якраз на Багату кутю. Згідно з українськими народними спостереженнями, Бог щедро наділяє талантами людей, народжених у великі свята, але й випробувань на їхню долю не шкодує. Нещодавно російські окупанти бомбардували краєзнавчий музей в м. Іванкові й ледь не спалили всі картини Марії Примаченко, які там зберігалися: 20 творів народної художниці вдалося врятувати селянам, котрі порозбирали шедеври землячки по своїх хатах.

Українське Полісся – її батьківщина, описана ще *Нестором-літописцем* земля древлян, – межує з Білоруссю. Багатий на символічні персоніфікації фольклор лісної місцевості, українські орнаменти писанок і вишиванок, стародавні фігури теслярського ремесла позначилися на фантастичних образах звірів художниці. Ці звірі, зображені зазвичай на яскравому тлі, розцяцьковані крапками, рисками, дужками кружальцями, візерунком «в яблука», навіть рибками або початками кукурудзи. Орнамент поживляє композицію, робить її ритмічно організованою, створює враження, ніби звірі ворухнуться й дихають. Орнаментування писанок має не декоративне, а магічне, аграрне або родинне значення. Яйце, писанка – символи народження світу, початку всіх речей. Так, сітківка на писанках означала зорану ріллю, цятки в ромбовидному орнаменті – засіяну ниву, запліднення, скісні риси – дощ, неперервна хвилеподібна лінія чи «безконечник» – безперервність буття, вічний рух у всесвіті.

Малюнки Марії Примаченко часто відносять до наївного, а часом – до примітивного мистецтва. «Naïve» із французької перекладається як «простодушний». Для наївного живопису характерна площинність зображення, декоративність, яскравість локальних кольорів, порушення пропорцій та лінійної перспективи. На відміну від примітивістів, художники-наївісти можуть здобувати фахову освіту і мати учнів, але при цьому продовжують виражати своє «дитинне» ставлення до світу, дивитися на все незамуленим народним поглядом. (Марія Примаченко від 1960-х вчила малюванню дітей односельців, серед її учнів був і рідний син, **Федір Васильович**, талановитий художник-самоук, заслужений художник України, 15 картин якого зберігаються в НМТШ). **Михайло Стельмах** залучав Марію Примаченко до ілюстрування фольклору для малечі та власних поетичних збірок для дітей. У співпраці з художницею письменник видав п'ять книжок. Збірку українських народних дитячих пісень «Ой коники-сиваші» (1968), поетичні збірки М. Стельмаха «Журавель» (1970), «Чорногуз приймає душ» (1971), «Що посієш, то й пожнеш» (1971), книжку «Товче баба мак», тексти до якої, подібні до фольклорних, Марія Примаченко писала сама, – усі ці книги надрукували у видавництві «Веселка». Як стверджує дослідниця **О. Левченко**, їх перекладено трьома мовами: англійською, французькою, німецькою.

Рис. 1. Стародавній їжак

Рис. 2. Крокодил мавпи ловить

Твори Марії Примаченко включені до «Всесвітньої енциклопедії наївного мистецтва», виданої у Белграді (столиці Сербії) 1984 року; експонувалися у 2007 р. в Хорватії на виставці наївного мистецтва різних народів світу. **В. Црнович** у передмові до каталогу виставки наївного мистецтва в Загребі 2007 року [22] відзначив сучасність циклу «Бестиарій» української художниці, її бурхливу фантазію, поєднання образів існуючих або вигаданих тварин із флористичними елементами.

Зарубіжні дослідники зазначають більшу традиційність квіткових композицій Марії Примаченко, близькість до ужиткового народного мистецтва, порівняно з її неповторними, ніде, ні в кого не баченими звірами. Як любила казати сама художниця, *«такі звіри жили до нашої ери»*. Особливості вимови художницею слова звір пояснюються поліським діалектом української мови. Для поліського, або північного, діалекту – одного з трьох базових в українській мові – характерні дифтонги голосних, особливо у сполученні з «і», який розвинувся з давнього «ятя»: «куїнь», «куєнь», «куонь» – кінь; «звієр» – звір...

На тлі кольору бордо із розквітлим тюльпанчиком зображений «**Стародавній їжак**» (1987) блакитного кольору. Придивляємось – аж голки-колючки ростуть у нього тільки довкола голови! Біле обличчя розписане чорними смугами, як маска аборигена, на чолі – чорний чуб чоловічої стрижки, рот із вишкіреними зубами посмішки обрамлюють чорні вуса й борода, яку звір намагається погладжувати білими пальцями трипалих лап. Синій костюм цього їжака розшитий візерунком із рожевих яблук, а замість задніх лап із холош його блакитного комбінезону стирчать чорні черевички; замість круглястої спинки – круглий живіт, що тягне донизу.

Інший чоловічий персонаж на блакитному тлі в зеленому комбінезоні в синю крапочку – «**Звір: надворі 32 градуси спеки, а він одягнув шубу і ваянки – і сам із себе сміється**» (1987). Він зеленочубий, у синіх окулярах. Його образ викликає асоціацію з веснянками, в яких співалося про зелений розмай і перехід весни в літо: «А в нашого шума зелена шуба»; «Нумо, нумо, мати, шума розплітати».

Дивовижною пластикою і вишуканістю композиції вирізняється молодий хижак на картині «**Крокодил мавпи ловить**» (1963) – крапчастий, зелений, синьоокий, зображений на яскравому червоному тлі, підсвіченому жовтими жолудиками, наче свічечками. Він зачаївся під

тоненьким зеленим дубочком, роззявивши пащу і чигаючи на мавп. Мавпочки, більше схожі на мишей, деруться вгору по стовбуру, аби врятуватися від крокодила, і своєю вагою пригинають дубок до землі. **Ігор Диченко** – автор статті «Бестиарій під українським сонцем» 2009 р. [7] (йому оригінальний малюнок художниці 1950–1960-х рр. із подібним сюжетом подарував **В. Касіян**) – зауважив, що мавпи тут своєю поведінкою нагадують людське суспільство: кожна думає, чи варто подати рятівного хвоста єдинокровній товаришці, чи краще перетворитися на споглядачку її загибелі, аби самій не вскочити у халепу.

Чи не єдина збережена до сьогодні керамічна робота Марії Примаченко – «Крокодил» (1936) – за спостереженням **Н. Велигоцької** [1, с.166] нагадує крапково-рисковий малюнок австралійських аборигенів, на одному з яких, привезеному в Україну **Лесею Довженко** 1996 року, зображений різоче схожий хижак. Дуб в українському фольклорі – ще й фалічний символ. У одному з примаченківських сюжетів, наче у народній драматичній веснянці-грі «А ми просо сіяли» про нареченого і наречену з двох ворогуючих родів, поєднуються у шлюбні несумісні в природі звірі – крокодил та мавпа: «*А я гусей пасу. Чую – «чигирк», – це крокодил під сорочку. Дивлюсь – верба схилилась, на вербі крокодил. А біля крокодила – мартишка, жінка його. Він – у нірку, а вона – на вербі. Отак, коли за звіра заміж підеш – у нього – своє, а в тебе – своє»*. Яке тонке психологічне відчуття меж людської особистості, що стикаються у шлюбні! **Ніна Шпаковська** у статті 1972 року [20] відзначила широкий тематичний діапазон Марії Примаченко, якого до неї не знало ні декоративно-ужиткове мистецтво, ні народна картина ХХ ст.

Ані мавп, ані крокодилів Марії Оксентіївни не доводилося бачити аж до 1970 року, коли видатний режисер **С. Параджанов** спорядив за нею в Болотню машину та й повіз художницю в Київський цирк, після чого в її доробку з'явився малюнок «**Звірячий цирк**» (1977). «**Слоник-мальчук**» (1991), намальований на тлі космічно-синього неба, схожий на реальне слоненя, але має не хобот, а закручені вгору мордочку та хвіст, подібний до пера павича.

Мавпа – це новий персонаж, новий соціальний тип-маска у мистецтві Марії Примаченко. Цей образ приходить у малюнки художниці крізь інтуїтивний індивідуальний досвід нагородження епох. До чорнобильської катастрофи «**Мільярд літ прогуло, а таких мавп не було**» (1986) – сумчаста мавпа із зеленими вухами, фіолетовими вусами і борідкою, як у фараонів, тримає подібне дитинча.

Рис. 3. Поліська красуня усім людям подобається

На виставці в лютому 2022 р. в НМТШ експонувалася картина з нашої музейної колекції «Поліська красуня усім людям подобається» (1985). На ній зображена чотирилапа чотирипала істота кольору бордо, схожа на корову, з п'ятьма дійками, з колючою шерстю на завершеному жалом хвості. Дівоче ніжне рожеве обличчя, червоні уста, глибокі вдумливі карі очі відтворюють автопортретні риси художниці. Над рівно розчесаним волоссям чуба брунатного кольору на людському чолі – бордові коров'ячі вушка. Чітко простежується на цій картині улюблена примаченківська трибарвність зеленого, коричневого (брунатного) та червоно-черленого кольорів. Довкола голови – жовта кибалка (український народний дівочий головний убір) з візерунками з рожево-червоних дзвіночків. Схожі візерунки є на тілі тварини. Це – українська тварина. Художниця ніби передчуває спільну долю з нею. Мутації відображені тут за рік до Чорнобильської трагедії.

Рис. 4. Левиця-красавиця усім левам нравиться

Примаченківська «Левиця-красавиця усім левам нравиться» (1991) має ознаки міксантропізму: гарне рожеве дівоче личко, оторочене яскравою гривовою, та рептилоїдні могутні лапи на тригорбому тілі. На єгипетські божества вона не схожа. Схожа на сучасну нафарбовану дівчину.

Не лише звірі, а й духи в людській подобі зображені на картинах «Справдешні чудовиська Марії Примаченко» в НМТШ: «Чуліндра радіє, що уродила хороша морква, красна-прекрасна» (1990). На блакитному світланковому чи сутінковому тлі пролітає дівчина, схожа на полісянку чи волинянку, в жовтій орнаментованій сукні, чорнява, з

волоссям, зачесаним на проділ посередині, в зеленій променистій короні. В руках вона тримає товсту помаранчеву морквину. Обличчя її моторошно розрожевілося від радощів, з посмішки червоних уст стирчить верхній ряд зубів, а ноги з-під довгої сукні виглядають такі, як у Марії Оксентіївни на фотографіях.

Рис. 5. Чуліндра радіє, що уродила хороша морква, красна-прекрасна

На світлому жовтому полі серед синіх волошок пасеться зеленорогий бичок, орнаментований «в яблука» ясного блакитного кольору так, що його тіло нагадує зоряне небо; роги за формою схожі на місяць-молодик, око – наче сонце або велика зірка: «Бичок у квітах курить люльку та й думає думку, щоб у вівсі попастися і не попастися» (1982 р.).

Цей бичок, схильний до ласолобства, райського розкошування, зображений на волохатих напівтваринних, напівпташиних чотирипалих лапах. Як спостерегли дослідники, світлими, яскравими кольорами Марія Примаченко малювала добрих звірів, а темними, приглушеними – злих; монстрів, чудовиськ зображувала на темному, найчастіше фіолетовому або випаленому чорно-бурому тлі, позбавленому будь-якої рослинності. Волохаті лапки вважають ознакою злих примаченківських тварин. Однак це не завжди справджується.

Рис. 6. Ушатка гуляє з папугами на прогулянці

На блакитному світланковому тлі зображена небачена тварина, яка формою бордового тулуба, розцяцькованого трипелюстковими жовтими квітами з червоними осердями, віддалено нагадує корову. Це – «Ушатка гуляє з папугами на прогулянці» (1990). Вушка у неї великі й круглясті, нагадують мавп'ячі. Але кінцівки цієї істоти – не коров'ячі копита, а чи то манірні пальці модниці з нафарбованими

червоним лаком нігтями, чи то чотирипалі жовті пташині лапки. Модниця мавпує свою поведінку та одяг із когось авторитетного, думаючи, що показує свою красу. Папуги повторюють за людиною слова, показуючи свою дотепність. Папугою називають людину, яка бездумно повторює те саме. На спині Ушатки під час її безтурботної прогулянки поміж зеленолистих рослин із червоними ягідками сидять двоє папуг.

На сонячному жовтому тлі, вкритому кущами з розквітлим червоними тюльпанами, зображена химерна синьо-сіра двогорба тварина із модною жіночою зачіскою. На її волоссі сяє восьмипроменева зірка. Авторська назва-примовка виявляє гостинність і довірливість українців: «Довгохвоста видра на Україну забігла. На Україні добре жить: один робить – сім лежить. Жарт» (1986). Дослідники (Ю. Легенький [11], О. Левченко [10], Р. Михайлова [17]) помітили, що примаченківські тварини нагадують ряжених Василя і Маланку з українських свят різдвяно-новорічного циклу, осяяних восьмикутною вертепною зіркою. Це, власне, не тварини, а люди, які грають роль звірів.

Рис. 7. Лекаха чухається. А вже весна, а в неї до діла охоти нема – а ротяка здорова

Звірі Марії Примаченко гарні або ні передусім з морально-етичного, а не з естетичного погляду. Художниця засуджувала лінощі. На темному фіолетовому тлі з кущоподібними червоно-зеленими рослинами стоїть на чотирьох жовтих курячих лапках червона тварина з роззявленою зубатою пащею, вкрита візерунком із квітів: «Лекаха чухається. А вже весна, а в неї до діла охоти нема – а ротяка здорова» (1990). Цю ледарку жалить за язик комар; як відзначила Н. Велигоцька [1], – це на картинах художниці сталий мотив покараного зла. На репліку, що на своїх картинах вона малює рай, Марія Оксентіївна відповідала, розповідаючи свій сон:

– А вже я там була!
– І що Ви там побачили?
– Простору світлу кімнату, столи із ватманом та фарбою.

– І що Ви там робили?
– А те, що й тут: працювала, малювала. Аж бачу, йде їхній бригадир з крилами. Я до нього: «Свята неділя, спочити треба». А він мені:

– Малюй! У нас тут без вихідних!
– Як – нема? Ну, то я тоді ще на землі помалюю!

І після того пожила ще два роки.

Художниця відійшла у вічність 18 серпня 1997 р. напередодні свята Преображення Господнього. А 7 серпня

2008 року передчасно пішов з життя її син Федір. Дізнавшись про візит В. Ющенка, тоді Президента України, та В. Кличка, мародери вдерлися до хати покійної художниці, в якій жив Федір із дружиною Катрею. Господар саме лежав у лікарні з серцем. У ту ніч їхній син Іван ночував у хаті батьків, щоб матері не було страшно самій. О 5-й ранку Катерина вийшла на подвір'я – збиралася доїти корову. Її повалили на діл. Іван вибіг на гамір і, боронячи матір, вибив міліцейську рацію в одного зі зловмисників. Тоді з дому викрали й вивезли близько 100 картин, які зберігалися за ліжком на висоті 80 см від підлоги. Сімдесят, буцім, знайшли, але Катрі нічого не повернули. Ці події прискорили смерть Федора. Він зателефонував з лікарні додому дружині, просив, щоб добре годувала коня Орлика, щоб він на них не ображався. А вже не стало здоров'я доглядати коня: його доведеться продати. 2009 рік за указом Президента України і за рішенням ЮНЕСКО оголошений роком Марії Примаченко в Україні. Мисткині у 2009 р. виповнилося б 100 років.

Метою здійснення різдвяно-новорічних обрядів українців-язичників було збільшення світлового дня, утвердження сонцевороту на літо і весняного пробудження світу. Український історик С. Килимник зазначив, що за давніми українськими віруваннями у різдвяну ніч худоба отримувала здатність говорити людською мовою і могла розповісти Богові про свої кривди, якщо протягом року господар її погано доглядав.

На ясному блакитному тлі з рожевими тюльпанами між ніжно-зеленим листям зображений бордово-рожевий молодий лев. З його передніх лап, наче з укритих рослинним візерунком рукавів, виглядають не кігті, а маленькі людські зап'ястя, якими він лагідно тримає зелено-чорну рибку із червонястими очками, промовляючи до неї. У небі, невіддільному від простору землі й води, над левином та рибкою пролітають двоє лелек.

Примаченківські тварини, навіть не поєднані між собою у природі, товаришують, ведуть любу розмову, як у казках чи як у раю. Багато авторських назв є примовками, часто римованими, які складала сама художниця за зразками фольклору – пісень, казок, приказок і прислів'їв: «Левик з рибкою говорить».

– Тобі свято і мені – навесні тобі, рибко, вода весняна, а мені – травичка молода».

Рис. 8. Левик з рибкою говорить...

Рис. 9. Війна..., будь проклята вона!

Лесь Танюк розповів у книзі «Бестіарій Крушельницького» про досвід, яким користувався *Лесь Курбас* у театральних постановках: вирощувати зерно характеру схожого на героя звіра, птаха, риби [28]. Це спрацьовувало колосально.

Сенс творчості Марії Примаченко – показати боротьбу світла з темрявою, яка панувала до створення світу, за становлення і утвердження буття на землі, за перемогу добра у космічних масштабах. Із незбагненого хаосу, з первісного мороку виривається, народжується впорядкований космос, світолад, світопорядок. На світанку настає новий світ. Первісні люди з великим хвилюванням чекали: чи настане знову світанок, чи прийде знову весна, новий рік, новий світ?

Примаченківські звірі, які уособлюють стихійні сили природи, є не добрими і не злими, а радше діють в межах світової користі або шкоди. Але справа не така проста, як із прозорими однозначними алегоріями байок, де певна тварина уособлює якусь одну висміяну ваду характеру. Створені уявою художниці образи звірів проєктуються на соціальну поведінку людей. Зовсім не добрим видається хижак із монголоїдним типом обличчя на картині «**Лев зламав дуба**» (1963 р.). Безглуздий злий вчинок. Свавільля. «*Дика тиранія*», – як писав у 1971 р. поет і народознавець **В. Данилейко** [5, с. 46]. Цар звірів мірявся силою із молодим королем лісу та й знищив його. Дуб у жолудях – це один із українських чоловічих символів прадерева, основа буття. Вчувається засторога людині, показано, до чого може призвести безмірна влада, якщо бездумно давати вихід негативним емоціям.

Якщо у добрих звірах Марії Примаченко вгадуються риси зовнішності бичків, коників, слоників, то зло – непізнання аморфна сила. На картині «**Страшна атомна війна**» (1986 р.), створеній у рік чорнобильської трагедії, зображена бомбоподібна червона потвора на джгутикових ніжках, як у паразитуючих одноклітинних організмів; з її пащі із довгими та гострими зубами висолоплений розпечено-багряний язик, за який кусає зелений комар, а в розлогій назві звучить мораль, повчання тим, хто володіє атомною зброєю, пересторога проти безповоротного знищення всього живого, самої Землі: «...*На цю картину подивися і удумайся, яка ця Атом страшна, і тяжола, і нерозумна... думаєш, вона красива?!... на війні можна цяцкаться і з родними розпрощатись*». Художниця передчувала ілюзорність «мирного» застосування розщеплення атома людством задовго до аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

На картині «**Війна..., будь проклята вона!**» (1978 р.) на чорно-фіолетовому тлі безатмосферної порожнечі фосфорично світиться холодно-рожеве чудовисько. З його порослої кликамі пащі в'ються дві зелені змії замість язика; червоно-жовті довгі вуха і хвіст волохаті; рожеві волохаті лапи стоять на трипалих павукоподібних ступнях. Відлітає геть самотній лелека, посилюючи трагізм картини.

У творчості Марії Примаченко пара лелек символізує любов до рідної землі, подружню вірність. За давніми народними уявленнями українців, лелека – пращур, господар, згодом перетворився на символ домовитості, господарності, зразкового одноосібного чи односімейного господарства.

Тотемічні міфи належать до найдавніших у світі. Їх відгомін залишився у казках про тварин. У тотемічних міфах найчастіше фігурують дикі звірі. Люди вірили, що їхнім спільним пращуром є певна священна тварина. Тварини цього виду користувалися особливою повагою, їх не можна було вбивати і вживати у повсякденну їжу. Пізніше, коли виникли космогонічні міфи про створення світу, частини тіла тварини уявлялися елементами або частинами цілісної світобудови. У космогонічних міфах народів із розвиненими землеробськими культурами зустрічаються вже домашні тварини, приручені людиною. В українській космогонії виразний зв'язок символічних образів бика і корови із небесною сферою, в наших народних загадках вони виступають метафорами дня і ночі («Чорнорога корова / всіх людей поборолла, / А білий віл / Всіх на ноги звів»).

Дослідник народної культури **О. Найден** у статті «Рясноцвіт Марії Примаченко» в 1970 р. [19] висловив спостереження: «*Казкових ведмедів, бичків – чепурних і завітчанних – починають у якийсь період тіснити фантастичні істоти символіко-алегоричного характеру. Немов тварини, що мільйони років тому блукали по землі, приходять у наш сучасний світ. Приходять із тупою ідеєю знищення, зі сліпою механічною силою, зі своєю космічною самотністю. Квіти, якщо вони трапляються у таких картинах, уже не соковиті і барвисті. Це немовби хлорозні, бліді тіні квітів. Усі примаченківські символи лиха, страшні звірі, злі птахи перебувають у світі, позбавленому розумного людського ока, логіки людських стосунків та розуміння. По той бік здобутків цивілізації, людяності й добра, у якомусь страшному вакуумі божеволіють ці тварини*».

Починаючи з 1970-х, а особливо у 1990–2000-і рр. все більше українських дослідників (**О. Найден** [18], **В. Данилейко** [5], **Н. Велигоцька** [1;2], **О. Левченко** [10], **Т. Гундорова** [4]) стверджують, що не випадає відносити до примітивного мистецтва творчість художників, за якими стоїть кількатисячолітня народна культура.

Та й не всі твори Марії Примаченко площинні. Картина «**Під сонцем на морі чайка годує своїх дітей**» з циклу «Людя на радість» (власне, так називалась виставка в Державному музеї Т.Г. Шевченка в Києві 23 вересня 2016 року), за який художниця стала лавреаткою Шевченківської премії 1966 р., вражає глибиною і драматизмом життєвого, композиційного та символічного простору. Мистецтвознавець **О. Найден** у статті «Рясноцвіт Марії Примаченко» [19] 1970 р. стверджував, що в цій картині художниця створила уявлення «*про безмежний простір, з яким взаємодіють реальні й символічні речі*».

Над синім морем, збуреним хвилями, золотобарвна чайка годує своїх діток у вогнепелюстковому гнізді-квітці. На морі квітнуть лілеї. Із синім морем поєднуються різні відтінки жовтого, багряно-червоного (сонця), пісочного та беж кольорів. Тут і буремність, і кипучість житейського моря, і доля розкішної української землі за відсутності крутих рельєфних кордонів: на неї чинять загарбницькі набіги хижі сусідні народи, тут і відгомін думи, в якій чайка символізує Україну: «Ой горе тій чайці, чаєчці-небози, / Що вивела чаєняток / При битій дорозі...». Але ж Чорне море далеко від Полісся! Підказку дають примаченківські яскраві кольори, що ніби «змагаються між собою у силі свого горіння»[19].

Рис. 10. Під сонцем на морі чайка годує своїх дітей

Чому чайка не біла, а яскраво-жовта? Мабуть, це той первісний вогонь українських колядок, що у подоби птаха злинув з вершечка прадереза на дно праморя і створив світ. Цей вогонь – або тепле, світле сонце, яке у поєднанні з водою дає життя на землі, або блискавка, язичницький бог-громовик, котрий визволяє з темниці або від чудовиська-дракона «красну панну» – сонце. Ще у «Повісті врем'яних літ» літописець Нестор величає українців «онуками дажбожими», тобто нащадками сонця. І спадкоємність ця передусім – духовна, морально-етична.

У 1936 р. Марію Оксентіївну запросили навчатися до Центральних експериментальних майстерень при Всеукраїнському державному музеї на території Києво-Печерської лаври, де її вчителями стали відомі художники **В. Кричевський** і **В. Касіян**.

Упорядник альбому «Добрий лев Марии Примаченко» **Г. Островський** [21] пише про те, як керівники майстерень оберігали художницю від чужих впливів, забороняли бувати в Київському зоопарку, «аби видовище справжніх левів та мавп не зіпсувало їй й не потягнуло до буквальної правдоподібності в зображенні звірів» [27, с. 151]. Майстерні були реорганізовані в Школу народних майстрів, яку закінчила Марія Примаченко. Навчалася там разом із відомими митцями, серед яких **Тетяна Пата** з Петриківки (ушавленої декоративними розписами) та гончар з Вінниччини **Іван Гончар**.

Роботи Марії Примаченко на першій Українській республіканській виставці народного мистецтва в Києві у 1936 р. були відзначені дипломом I ступеня. За участь у

ній Марії Оксентіївни присудили звання Майстра народної творчості УРСР. Сама художниця у цей час перебувала в лікарні: їй робили кілька складних операцій, аби уможливити користування протезом. З лікарні вона вийшла, ступаючи на обидві ноги. На Київській виставці 1936 р. експонувалися малюнки примаченківського циклу «Звірі з Болотні» на білому тлі: «Чорний звір», «Синє звірятко», «Зелений слон». Твори української художниці показують на всесоюзних виставках народного мистецтва у Москві та Ленінграді. Невдовзі роботи Марії Примаченко успішно експонувалися на виставках у Пекіні (1936), Варшаві (1936), Парижі (1937), Софії, Монреалі, Празі.

Улюбленою фарбою Марії Примаченко була гуаш; іноді користувалася художниця аквареллю, пізніше використовувала нововинайдені акрилові та флюоресцентні фарби, що приваблювали своєю яскравістю. Малювала на ватмані лівою рукою, часто – стоячи на веранді, коли вдома всі послули.

Звірі картин Марії Примаченко 1935 – 1941 років – наче фантастичні чудовиська, наділені багатьма рогами, пашами, гребенями, легко змінюють колір. Створені уявою художниці задовго до Чорнобильської трагедії, вони жахають своїми мутаціями. «Фантастичний звір» (1936), згідно з описом **Т. Гундорової** у статті «Фантазми Марії Примаченко» [4], схожий на домашнього пса, який має 6 рогів. Серед примаченківських звірів-мутантів, перелічених **Т. Гундоровою**, з'являється п'ятиголова сова (1930), у 1950–1960-х рр. – чотириголовий звір, бабка, у якій виділяється великий дзьоб, свиня-красуля синього кольору з п'ятьма сосками, звір, у якого 8 ніг, 12 зубів і кашкет з п'ятьма квітами (1976). Міфологічні метаморфози, відомі українцям із балад, межують на картинах Марії Примаченко з мутаціями: прорізаються очі у квітів і горщиків, зуби у листя вазонів, «навіть на хвостах звірів з'являється «всевидяче око»» [4]. «Фіолетовий звір» (1937) – це не лише миттєвий імпресіоністичний настрій, це несподівана мінливість світу, закономірностей суспільного життя. Як спостерегла **Т. Гундорова**, примаченківські звірі полюбляють бути вершниками, як-от «Наїзниця» (1937), видра-наїзниця, жаба-вершниця, папуга-вершник, – відразу й не вгадаєш: дружба чи насильство пов'язують їх зі звіром, який везе їх на собі? Якщо придивитися, то ці іздові звірі не схожі на приручену тяглову худобу.

У 1937 р. картини Марії Примаченко експонувалися на першій Міжнародній виставці в Парижі. Серед них – «Птах», «Коричневий звір». За них художницю нагородили золотою медаллю. Щоправда, ця нагорода, як і медаль Івана Гончара, загубилася при пересиланні в Україну. Її роботами захоплювався **Пабло Пікассо**, котрий стверджував, що якби Марія Примаченко народилася у Франції, то вона була б відомішою за нього! З Парижа українська художниця везла славу і подарунки, придбані на зароблені власним мистецтвом гроші: перший на селі патефон, швейну машинку і металеве ліжко, прикрашене блискучими кульками. На картині «Лев на кроваті» стомлений хижак спочиває саме на такому ліжку. Тоді нашла знайомим дівчатам з рідного села суконь – як у місті! Художниця відчувала крій і фасон. Шила «на око», без викрійок, просто прикладаючи тканину до фігури жінки.

У 1936 – 1941 рр. **М. Примаченко** створила свою відому звірину серію картин, поміж яких – «Звір'ячий суд (Трое звірів судять)» (1936) із якоюсь беззвучою (тобто глухою,

нечулою) мавпою в центрі – відлуння і пророцтво сталінських репресій 1933–1937 років, образ сумнозвісних «трійок», які засуджували інакомислячих на смерть.

Ще в Києві під час навчання в Лаврі Марія Оксентіївна познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком – лейтенантом **Василем Маринчуком**. За його порадою перед тим як лягати на важкі операції знищила деякі свої занадто пророчі твори, у яких могли вбачати політичні алегорії. У березні 1941 р. народила єдиного сина Федора. А в серпні 1941 р. в Іванків увійшли фашистські окупанти. Загинув на фронті Маріїн коханий Василь, так і не побачивши сина.

Художниця усе життя співчувала жінкам, які овдовіли під час Другої світової війни, і бажала молодим дівчатам щасливої долі; це виражають назви її картин: *«Зорі дарую жінкам, що залишились одні. Пусть вони не забувають роки молоді, що їх покрала війна. Будь проклята вона!»*; *«Квіти – перемозі. Засвітило сонце заплаканим матерям, які побачили своїх синів»*; *«Букет нашій армії»*. Ось якого радісного, але зубатого звіра намалювала Марія Оксентіївна, ніби у передчутті Незалежності України: її ще доведеться здобувати, відстоювати шляхом визвольних змагань і ціною невинної крові українців-патріотів: **«Звір сміється, що квіточки цвітуть, хлопці у Армію ідуть, а дівчата проводжають і їм щастя бажають» (папір, паста, олівець; 1990)**. Свобода і державність понині не даються легко нашому народові на рідній квітучій, родючій землі.

Квіти-посвяти – це самобутній в українському мистецтві спосіб Марії Примаченко щиро висловити побажання щастя, які неминуче збудуться. Художниця бачила віщі кольорові сни, що стосуються долі цілих народів, і малювала рай на рідній землі. Починаючи від циклу *«Людям на радість»* (1960 – 1966 рр.), до якого увійшли картини *«Соняшник»*, *«Синій вазон з квітами»*, *«Жар-птаха»*, *«Людина в сонці»*, *«Зозуля на калині»*, *«Павич у квітах»*, художниця, як стверджує кінорежисер, автор сценарію документального фільму *«Сотвори своє сонце»* про Марію Примаченко, «активніше насичує образи кольором».

Український літературознавець **М. Жулинський** у статті *«Такого дива ще не бачив світ»* [9] цитує слова, сказані удостоєною Шевченківської премії Марією Примаченко на персональній виставці картин *«Людям на радість»*: *«Я не завищую ні на що. Я роблю для людей. У мене в серці – Бог, і треба, щоб у всіх людей був Бог. Роби людям добро, щоб люди жили, як квіти цвіли. Оце і все моє слово на світі!»*. У 1859 р. Марію Оксентіївну Примаченко обрали членом Співки художників України; у 1960 р. нагородили орденом *«Знак пошани»*. Відтоді Співка і Міністерство культури УРСР запропонували їй квартиру в Києві. Рішуче відмовилась.

Марію Примаченко, зважаючи на її вболівання за долю людства і за прийдешню Землі, обирали делегатом різних мистецьких акцій від Київської організації Співки художників України: Всеукраїнської конференції боротьби за мир і роззброєння» (1962); делегатом Другого Всесоюзного з'їзду художників у Москві (1963), як розповіла **Людмила Лисенко** у статті *«Марія Примаченко. Неідентичні цінності: авторське творення і маніпуляція сприйняттям»* [12]. Однак до столиці СРСР у 1963 р. художниця не поїхала: зрозуміла, що їй хочуть використати з агітаційною метою. У 1963–64 рр. виставки її робіт проходили у Києві, Москві, а також у Болгарії, Польщі, Франції, Канаді.

У 1970 р. Марії Примаченко присуджують звання Заслуженого діяча мистецтв УРСР; у 1988 р. вона стає Народним художником України. Однак навіть після Чорнобильської катастрофи вона не погодилась покидати рідну Болотню. Не проміняла своє село на квартиру в Києві.

Коли вибухнув реактор, Федір Примаченко прищеплював у садку плодові дерева, його мама сиділа й малювала зелену мавпу. Стурбований син прибіг, сказав матері, що вони живуть за 40 км від Чорнобиля, то ж треба кудись їхати від радіації. *«Нікуди ми не поїдемо!»* – рішуче заявила Марія Оксентіївна. – *«Йди, прищепи щепи, а потім сідай і малюй, щоб бачили люди, яка на землі краса була!»*

До чорнобильського циклу увійшли картини Марії Примаченко *«Чорнобильська біда наробила людям багато вреда»*, *«Четвертий реактор – пам'ять народу назавжди. А матерям – велика печаль»*, *«Ця птиця літає, свого сина шукає. А його ніде немає! Його тіло розлетілось по всій Україні»*. Слухаючи поради жителів Чорнобильської зони, художниця із притаманним їй гумором зобразила чорнобильську корову: *«Як у Чорнобилі було горе з 4-м блоком, дід корову пасе там. Захищая від радіації, обмотав роги і ноги і навіть хвоста, а корова травичку кушає – нікого не слухає. От такий дід»*. Український мистецтвознавець **М. Селівачов** зазначає у статті *«Десять літ без Марії Примаченко»* [25], що післячорнобильська доба зафіксована художницею у зображенні корів, узутих у пластикові мішки: так їх переганяли з ураженою радіацією зони. Примаченківські лелеки символізують любов до України; художниця називає їх буслами: *«Буслики, буслики, як я вас люблю, що ви не покидаєте родину свою!»*.

Через рік після Чорнобильської трагедії Марія Примаченко оповідала Ользі Левченко свій кольоровий сон: *«Іду я чудовим зеленим полем; сонце сяє, пташки співають»*. І додала: *«Все у нас буде добре – і радіація нам не навредить. Ще розквітне Україна!»*.

Одночасно з виставкою *«Справдешні чудовиська Марії Примаченко»* в НМТШ в лютому 2022 р. експонувалася виставка, присвячена Тарасові Шевченку в образотворчому мистецтві 1960-х років. На ній найбільш упізнаваною за стилем була картина Марії Примаченко **«Маленький Шевченко біля маминої могили» (папір, гуаш, 1964)**, проєкспонована вперше на виставці до 150-річчя від дня народження Кобзаря в Києві.

Рис. 10. Маленький Шевченко біля маминої могили

На цій сюжетній картині зображений осиротілий хлопчик, котрий поливає великі червоні квіти на маминій могилі, що знаходиться перед жовтою хатою з коричневою стріхою. Біля хати на лаві стоїть відро з водою і кварта. На високому дерев'яному хресті в узголів'ї могили розвішений білий вишитий рушник із двома зозулями; третя зозуля – жива – сіла кувати на верхів'ї хреста. Над могилою похилився в бік хати молодий зелений дубок із червонувато-брунатними жолудями. Посередині між могилою та хатою росте і квітне фіолетовий бузок. На картині поєднані два поширені в українському фольклорі мотиви – мати зозулю прилітає з того світу втішати сироту; дитина шанує могилу і пам'ять батьків.

Сьогодні, в час жахливої російсько-української війни, ще дужче відчувається трагізм цього примачівського сюжету. Нинішні російські окупанти, убиваючи беззбройних мирних громадян України та малих дітей на їхній рідній землі, не дають змоги їхнім родичам і сусідам навіть поховати загиблих мученицькою смертю.

Останньою роботою Марії Примаченко є, як зауважує Заслужена журналістка України **Л. Лисенко** [12, с. 178 – 180], дуже символічне квіткове панно, як засіяне під проростання поле. Мальовка не мала підпису-примовки, і сьогодні її місцезнаходження невідоме.

Художниця в 1960-х роках відходить від традиції розпису глиняних хат-мазанок на білому тлі і все частіше працює на яскравому кольоровому тлі, забарвлюючи ватман гуашшю. На виставці у Спільці художників у Києві в лютому 1973 р., як зауважує Заслужена діячка мистецтв України **Н. Велигоцька** в статті «Шляхи життя і творчості Марії Примаченко (до 80-річчя від дня народження)» [2], із 142 робіт такою є лише одна композиція – на білому тлі: «Сидить баба на печі, пряде кужелицю».

Відомий український режисер театру і кіно **Лесь Танюк** у статті «Феномен першомистецтва» [28] зауважив,

що у творчості Марії Примаченко чергуються періоди малювання світлих, добрих, яскравих квітів і страшних звірів. Він розглянув звірині цикли як реакцію художниці на сталінські репресії 1930-х років і на політичні арешти української інтелігенції 1972-х.: «Примаченко починала з квітів і візерунків, з молодих і веселих барв. А 1936–1937 роки датовані вже звірі. Яких раніше не було. Потім мисткиня надовго замовкає [...]. І в 1960-х – раптовий спалах: знову дзвінкі квіти, багато сонця, яскраві барви... А після арештів 1972 – нова серія звірів. Серед них уже домінують монстри з недобрими очима».

Лесь Танюк наводить цікаву легенду про початок часів Народної художниці України (це звання присуджено їй у 1988), побудовану у формі діалогу «Каже Приймаченко:

– Спочатку були птахи на небі і квіти на землі. Потім прийшли звірі і всіх поїли. І нас з'їдять[...]. Спочатку всі літали, навіть дерева і квіти, а потім стали звірі. Птахи й квіти як вишиванки, для радості. А звірі – щоб їх боялися. Як ніхто нікого не боїтиметься, земля скінчиться. Я оце вас лякаю, а ви посміхаєтесь. Молоді ще, не боїтесь. Звірі всіх з'їдять!

– Всіх?!

– Зостануться тільки дуже добрі люди, яких звірі приручили, бо це були добрі люди і добрі звірі. Не наші».

«З'їдять, якщо ми чогось не зробимо, не станемо іншими, не врятуємось, не врятуємо», – стверджує цю засторогу **Л. Танюк**.

Марія Примаченко любила вдивлятися у зоряне небо. У своїх творах вона відкривала драматичну безмежність простору і зв'язок давноминутих часів із прийдешнім: «Будуть рости квіточки. Будуть збирати діточки. Будуть до могили нести. А моя могила в небо полетіла». Мрія художниці здійснилася за допомогою професора астрономії **К. Чурюмова**; на прохання Благодійного фонду ім. М. Примаченко мала планета №14624 між Марсом

Список бібліографічних посилань

1. Велигорська Ніна. Моя М. П. Спогади та роздуми. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 165-168.
2. Велигорська Ніна. Шляхи життя і творчості Марії Приймаченко : до 80-річчя від дня народж. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 79-85.
3. Горбачов Дмитро. Перетворимо страшне на смішне. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 184-185.
4. Гундорова Тамара. Фантазми Марії Приймаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 173-175.
5. Данилейко Володимир. Слово про Марію Приймаченко : до 60-річчя від дня народж. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 29 - 38.
6. Данченко Олександра. Мати й син. Народні майстри. Київ, 1982. С. 50-65.
7. Диченко Ігор. Бестіарій під українським сонцем. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 158.
8. Жулинський Микола. Примаченко Марія Овксентіївна. Шевченківська енциклопедія: у 6 т. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 5. С. 323-324.
9. Жулинський Микола. Такого дива ще не бачив світ. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 90 - 93.
10. Левченко Ольга. "Літа мої молодії, прийдіть до мене...". Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 93-98.
11. Легенкий Юрій. Етос Марії Приймаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 139-144.
12. Лисенко Людмила. Марія Примаченко. Неідентичні цінності: авторське творення і маніпулювання сприйняттям. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 177-183.
13. Мадяр Стефан-Арпад. Цветовая мистика Марии Приймаченко Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 172.
14. Макаров Анатолій. На спільній ниві мистецтва : нотатки про нові праці Марії Примаченко Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 56 - 58.

та Юпітером отримала ім'я Марії Примаченко. Пам'ятник художниці у рідному селі Болотні являє собою мозаїчну копію птаха щастя Марії Оксентіївни у чорній гранітній рамі. Як зазначив журналіст *Юрій Пост* у статті «Птиця щастя жила под Чернобылем» [24]. У 1994 році Марія Примаченко нагороджена Почесною відзнакою Президента України.

Це була її перша нагорода від Незалежної України і остання в земному житті. Художниця створила понад 1000 картин, проживши 88 років. Останні 8 років була майже прикутою до ліжка; приймала гостей з усього світу і жадібно вбирала новини. Давалися ознаки наслідки давнішого поліомієліту: почався розлад центральної нервової системи і майже не слухалася ліва рука, яка малювала. Життя без творчості втрачало сенс...

У колекції НМТШ зберігається 116 картин Марії Примаченко, з них 28 творів унікальної звіриної серії 1960-х – 1991 років експонувалися на виставці «Справдешні чудовиська Марії Примаченко». «Збільшені форми звірів» [17, с. 162] і втілених (зримих) духів, які йдуть, стоять, сидять або пролітають, співаючи свою пісню чи граючи власну музику, звернені головами праворуч, яскраві барви, кольорове тло притаманні усім представленим роботам.

Ці звірі – переважно уособлення стихійних сил природи та особливостей національного характеру у просторі української вдачі. Тут є ще й відкриті художницею-провидницею чорнобильські мутанти; є хтонічні й танатологічні руйнівні, смертоносні сили, які загрожують поглинути світ, коли в ньому забракне людяності й добра. Оригінальні роботи Марії Примаченко зберігаються у Дніпропетровську та в осаджуваному зараз російськими окупантами Херсоні. ■

15. Марія Приймаченко. Альбом / упоряд. Г. Местечкін, вступ. ст. В. Данилейко. Київ: Мистецтво, 1971. С. 8-21.

16. Местечкін Григорій. Квіти сонця. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С.16 - 20.

17. Михайлова Рада. Про слов'яно-давньоруські елементи в творчості Марії Приймаченко Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 159-162.

18. Найден Олександр. Складові елементи змісту й форми творів Марії Приймаченко у комплексному дослідженні Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 50-55.

19. Найден Олександр. Рясноцвіт Марії Примаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С.39 - 47.

20. Шпаковська Ніна. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 48 - 49.

21. Островский Григорий. Добрый лев Марии Примаченко. Москва: Советский художник, 1991. С. 86-88.

22. Црнович Володимир. Вступна стаття до каталога виставки творів Марії Примаченко у Хорватському музеї наївного мистецтва. Загреб. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С.89 - 90.

23. Пушкарьов Андрій. Мої спогади. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 163-164.

24. Рост Юрій. Птиця щастя жила под Чернобылем. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 99-105.

25. Селівачов Михайло. Десять літ без Марії Примаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009.

26. Сильваши Тиберий. Глаза художника. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009.

27. Склярєнко Галина. "Наївний художник у просторі ХХ ст Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 150-153.

28. Тянок Лесь. Феномен першомистецтва. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 154-157.

29. Фисун Олександр. Український день Марії Примаченко (Космос і космогонія). Образотворче мистецтво. 1997. № 3-4. С. 9-13.